

ויהפך לו א-להים לב אחר- מסע בעקבות 'אחר' בכתבי ר' צדוק / חובב יחיאל

הקדמה

פעמים רבות מתייחס ר' צדוק בכתביו לסיפור חייו של אלישע בן אבויה-
"אחר"¹, ונראה שדמות זו העסיקה אותו מאוד. המעבר החד שדמות זו מציינת,
מתוככי הפרדס אל כפירה בעיקר וביצוע כל עבירה אפשרית, מעורר עניין אצל
הוגי דעות רבים, וכבר במקורות הראשונים של חז"ל נמצאים הסברים שונים
לפרישתו של אחר.

הסבר אחד מתאר את כניסת אחר לפרדס וטעות עיונית שעשה שם.² שני עוסק
בהתבוננות של אחר על העוול הקיים במציאות והשרירותיות שבה מתנהל
העולם.³ שלישי מוצא פגם במעשי הוריו של אלישע בן אבויה ובחייו
המוקדמים.⁴

שלוש הסיבות שונות זו מזו בצורה משמעותית, וכאשר הוגה דעות מתעסק
בסוגיה זו, ניתן ללמוד הרבה רק מעצם הבחירה באחד מן ההסברים.⁵

על טעותו העיונית של 'אחר'

במהלך ביאורו של ר' צדוק למצוות ייחוד ה' הוא עוסק בצורה מעמיקה בשאלת
הידיעה והבחירה, ומקדיש דיון נרחב לטעותו של "אחר":

¹ רק לשם השוואה: במפתח כתבי ר' צדוק הכהן מלובלין שערך א"צ ניימאן (ירושלים, תשנ"א)
מופיעות תחת הערך 'אחר' 8 הפניות, ואילו תחת הערך 'אותו האיש' מופיעות 3 הפניות בלבד.

² בבלי חגיגה דף ט"ו ע"א, "...אמר גמירא דלמעלה לא הוי לא ישיבה ולא תחרות ולא עורף ולא
עיפוי, שמא חס ושלום שתי רשויות הן... יצתה בת קול ואמרה שובו בנים שובבים - חוץ
מאחר...".

³ ירושלמי חגיגה פרק ב' הלכה א, "אמר... זהו הלשון שהיה מוציא דברי תורה כתיקנן זה הוא
הלשון שהיה יגיע בתורה כל ימיו זו תורה וזו שכרה דומה שאין מתן שכר ואין תחיית
המתים..."; פתרון תורה פרשת ויקרא עמ' 15: "...אמ' לו, כת' בתורה נפש כי ת' וכחש בעמיתו
וג', הפקדון שלו אינו משמר ולאחרים הוא מצוה על הפקדון...".

⁴ ירושלמי חגיגה פרק ב' הלכה א, "...אמ' להן אבויה אבא רבותיי אם כך היא כוחה של תורה אם
נתקיים לי בן הזה לתורה אני מפרישו לפי שלא היתה כוונתו לשם שמים לפיכך לא נתקיימו
באותו האיש... ויש אומרים אמו כשהיתה מעוברת בו היתה עוברת על בתי עבודה זרה והריחה
מאותו המין והיה אותו הריח מפעפע בגופה כאירסה של חכינה".

⁵ לצורך הבנת המאמר כדאי קודם כל ללמוד בצורה טובה את המקורות שהובאו לעיל.

וענין שנתכוון למרוד שהוא דבר תמוה להבינו בשכל, איך היודע מאמיתות יחודו יתברך יתכוון למרוד... והנה מצד השגת היחוד האמיתי אין מקום לזכות וחובה כלל, כיון שהוא משיג שאין עוד מלבדו כלל, הרי כל פעולות האדם גם כן הם פעולות הש"י... אך מכל מקום גם זה אמת שהרשות נתונה והבחירה ביד האדם... דהידיעה והבחירה הם בשני מקומות, במקום שיש ידיעה שם אין בחירה ובמקום שיש בחירה אין ידיעה... ובה הוא שטעה "אחר" לחשוב שתי רשויות הן... וחשב שהוא שתי הנהגות שונות ונפרדות זו מזו, כי לא השיג דרך הייחוד האמיתי גם בזה. וחשב שהנהגת התורה בבחירה הוא למי שאינו משיג היחוד האמיתי כמוהו... אבל מי שמשיג האמת שאין עוד מלבדו ממש – אין מקום לתורה וחשב שהותרה לו הרצועה.

(ספר הזכרונות, אות ג', פסקאות י"א-י"ב)

ר' צדוק מסביר כי מעשיו של אחר אינם נובעים מכפירה "נמוכה", אלא מתובנה דתית עמוקה. תפיסתו של אחר אינה שגויה, שכן גם ר' צדוק מודה ש"במקום הידיעה שם אין בחירה", אלא הבעיה בתפיסתו היא שאינה שלמה, ואינה נושאת בתוכה את פרדוקס הידיעה והבחירה, שהוא-הוא היחוד האמיתי. בניגוד לסיפור המקורי בבבלי, שם נובעים מעשיו של "אחר" מכך שנמחקו זכויותיו ונאסרה עליו התשובה, ר' צדוק מדלג על שלב זה בסיפור, ורואה במעשיו החמורים פועל יוצא של טעותו העיונית- "חשב שהותרה לו הרצועה".

לאחר ניתוח זה מוסיף ר' צדוק:

רק הצורך להזכיר כאן כמה מסוכנת היא צפייה זו גם לאנשים גדולים כל שאינו נקי אגב אמו ומשרשו, וכמה צריך להיזהר המדמה בעצמו שכבר עלה במדרגת ההשגה בגדולות ובנפלאות להיות חכם ומבין מדעתו בסתרי התורה.

מעבר לאזהרה המתבקשת מסיפורו של "אחר", ניתן לראות שר' צדוק רואה בטעותו העיונית פועל יוצא של דבר מוקדם יותר, כך שטעות זו אינה הגורם לכפירה אלא אחד הסימפטומים לטעות עמוקה יותר.

על לימוד התורה של 'אחר'

בתובנה זו צועד ר' צדוק בעקבות המשך דברי הגמרא:

ואמר רבי אמי: תלת מאה בעיי בעו דואג ואחיתופל במגדל הפורח באויר. ותנן: שלשה מלכים וארבעה הדיטות אין להם חלק לעולם הבא (ואחד מהם הוא דואג האדומי), אנן מה תהוי עלן?
אמר ליה: שיננא, טינא היתה בלבם. אחר מאי - זמר יווני לא פסק מפומיה. אמרו עליו על אחר, בשעה שהיה עומד מבית המדרש הרבה ספרי מינין נושרין מחיקו.

(כבלי חגיגה טו ע"א)

טינא היתה בלכם - רשעים היו מימיהם.
 אחר מאי - מפני מה בא לידי כך, ולא הגינה תורתו עליו?
 זמר יווני לא פסק מביתו - והיה לו להניח בשביל חורבן הבית, דכתיב
 בשיר לא ישתו יין (ישעיהו כד).
 נושרין מחיקו - קודם שהפקיר עצמו לתרבות רעה, אלמא: טינא הוות
 בלבו.

(פירוש רש"י שם)

הגמרא תולה את פרישתו של אחר בדרך שבה למד תורה מאז ומתמיד. ר' צדוק,
 כדרכו, מסביר את המשמעות העמוקה של דברי הגמרא:

דברי תורה שעוברים דרך הלב, פירוש שהלב מרגיש ומתפעל בהם, הוא
 נקרא עץ חיים... וזהו על ידי שיראת חטאו קודמת לחכמתו, כי היראה
 בלב... אחר היראה המולדת לב נשבר ועצבות, ואז הדברי תורה נבלע
 בלב ומתקיימת...
 וכשאין לו יראת חטא להגביר על היצר, אז יוכל להיות ח"ו כענין אחר,
 שאמרו ז"ל "ספרי טועין נושרין מחיקו, וזמר יוני לא פסק מפומיה".
 פירוש שכל חכמתו היתה דוגמת לימוד חכמה חיצונית בתורת חכמה
 לבד ולא להשלמת חיסרון, שזהו עיקר שם תורה. ומשום דלא היה נקי
 אגב אימי, כידוע דאבא ואמא הם מח ולב והוא - חכמת מוחו מרובה,
 רק דלב אין, דהיינו אימא.

(צדקת הצדיק פסקא רכ"ה)

בדברים אלו מבאר ר' צדוק שהכשל המונח בכסיסו של אלישע בן אבויה נבע
 מאופן לימודו שהתבסס על השכל בלבד, ללא עירוב משמעותי של עבודת הלב.
 באופן כזה, נתפסה התורה כדבר חיצוני בלבד, וממילא אין ביכולתה למלא את
 החיסרון המצוי בלבו של כל אדם. אולי ניתן להוסיף שאת המענה הרגשי קיבל
 "אחר" דווקא מהחכמות החיצוניות, שכן מעבר לספרי התורה והמינין
 שהשתמש בהם, הרי שעל פיו היה שגור דווקא הזמר היווני, המבטא את מעמקי
 הנפש והרגש.

במקום אחר מבאר ר' צדוק באריכות את הפער בין תורתו של אחר ללימוד תורה
 נכון:

התורה היא פועלת בלב האדם... אבל יש דברי תורה שהם מן השפה
 ולחוצ... אבל העיקר הוא דברי תורה שנכנס הלב, ואיזה נכנס ללב
 כאשר הוא צמא ומשתוקק מאד... וכן איתא בתנא דבי אליהו זוטא "אין
 דברי תורה נבלעים בלב האדם אלא מי שהוא עייף להם" והעייפות
 והצימאון הוא מצד החיסרון, שמרגיש שחסר בדבר ושצריך דברי תורה

כדי להשלימו... היראה הוא הרגשת החיסרון... והיא האוצר לקבל בה דברי תורה. והצימאון הוא בלב מצד היצר... וכשמתמלא על ידי דברי תורה שבמוח נבלעין בלב, אז הוא תיקון חטאי יצרא דעבירה...
(צדקת הצדיק פסקה קל"ג)

בדבריו העמוקים מבאר ר' צדוק שהתורה אינה רק מענה לצד האינטליגנטי שבאדם, והחיבור האמיתי לתורה מתבצע רק כאשר היא נוגעת בליבו של האדם. גם כאן, הדוגמא המובהקת שמציג ר' צדוק לטעות בנקודה זו, היא "אחר", המופיע מיד בפסקא הסמוכה:

כמו שאין שיעור לכל מעלות האדם, כך אין שיעור למדרגות התשובה, וכפי מעלת האדם והשגתו כך הוא תשובתו... וכשהוא במדרגה התחתונה כבר תיקן כפי מדרגתו החטא וכן בכל דרגין ועולמות ואין עוד רושם, ומכל מקום כשמתעלה חוזר החטא בכל תוקפו, ודבר זה עמוק בחכמה. ולכך כשעלה "אחר" למדרגות, אז נתגלה הטינא שהיתה בלבו בילדות. ובודאי מי שעלה לפרדס והיה במעלה גדולה כל כך מסתמא שב על טינא שבלבו וחטאי נעורתו. ועל זה נאמר כל הגדול מחברו יצרו גדול הימנו, כי החטא הוא החיסרון שבאדם וכן היצר.
(שם, פסקה קל"ד)

"אחר" למד תורה הרבה, אך לא מצא (ואולי גם לא חפש) בה מענה לחיסרון שבנפשו. מתוך כך, כאשר הגיע "אחר" לשיא מדרגתו השכלית, התעורר לבו ומצא שיצרו, שגדל בהתאמה, ומונע מכוח החיסרון בנפש האדם, לא התקשר לתורה, וגרם לפריצה של המרד.

"והחי יתן אל לבו"

הבנת הטעות בתורתו של אלישע בן אבויה חוזרת ומופיעה בכתביו של ר' צדוק: ואמיתות תורה שבעל פה, מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש שיהיה בו כדי להאיר הלב מאפלתה, אינו אלא לצדיקים, דלרשע אמר א-להים מה לך לספר חוקי, ואם אין דומה למלאך אל יבקשו תורה מפיהו. ורבי מאיר דגמר תורה מפומיה דאחר תוכו אכל וכו', היינו דפנימיות ישראל עמך כולם צדיקים... ועל כן גם בהשגת תורה שבעל פה דאחר היה תוך הראוי להיות נאכל, מצד הפנימיות שבו שהוא צדיק. דכל רשעותו רק מהפה ולחוץ מצד יצר הרע, וזהו קליפתו שזרק. ולעצמו לא האירה תורתו, מפני ריבוי הקליפה הסובבתה... ועל כן יש להרהר בתשובה קודם הלימוד... שיהיה נזרע מה שילמוד בקרב לבבו, להצמיח אורה מרובה מקרבו.

(רסיסי לילה אות נ"ג פסקאות ב-ג)

יש תלמיד חכם זוכה דשמעתתיה מבדרן בעלמא, ויש שאין זוכה לכך. ואין זה ראייה שזה גדול מזה... וכן באחר, מתחילה בחיי ר' מאיר אמרו שהיה משפטו דלא ליתי לעלמא דאתי... ואפילו הכי רבי ססידר המשניות קבע שמועה בשמו באבות, לפי ששמועותיו הם תורת אמת ודברי תורה. רק צריך רחמים גדולים שיהיו דברי תורה נבלעים בלבו, ושיהיה הוא כך כמו הדברי תורה שמשיג ומוציא בפיו... דרחמנא לבא בעי... ואם הם כך בלב אז הוא רבותא ולא בפה.

(צדקת הצדיק פסקה קמ"ח)

גם בשתי תורות אלו חוזר ר' צדוק על הזיהוי בין תורה שאינה מקושרת ללב ובין תורתו של אחר. כמו טעותו של "אחר" בהבנת דרכי ההשגחה, גם תורתו נכונה לגמרי, אך אין לה כלי ביטוי חיצוניים שיקשרו אותה לעולם הזה ולכל אדם. אף שהחיסרון הוא רק בחיצוניות של "אחר", מה שמאפשר את ה"סינון" של ר' מאיר, לגבי האדם עצמו לא ניתן להתעלם מהעובדה שהתורה לא מתקשרת לכל מרחבי החיים. אם התורה לא מגיעה למקומות המובהקים ביותר של "העולם הזה" - היצר הרע, החיסרון והקליפות, אין זו תורה שלמה ואין היא יכולה להתקיים.

בתורות האחרונות ניתן לראות עד כמה נקודה זו היא בעלת משמעות קיומית בתפיסתו של ר' צדוק, שכן הוא מוסיף נימה אישית, ומצווה על קורא הדברים להתפלל ולבקש רחמים גדולים, ולהרהר בתשובה לפני לימוד תורה, כדי שהתורה תיכנס אל הלב, כך שלא תתרחש שוב הטעות באותה נקודה שממנה כבר "אחר".

תשובתו של 'אחר'

כידוע, התייחד אלישע בן אבויה לא רק בעוצמת כפירתו, כי אם גם בעובדה שנאסר עליו לחזור בתשובה:

שאל אחר את רבי מאיר לאחר שיצא לתרבות רעה: מאי דכתיב "לא יערכנה זהב וזכוכית ותמורתה כלי פז"?

אמר לו: אלו דברי תורה, שקשין לקנותן ככלי זהב וכלי פז, ונוחין לאבדן ככלי זכוכית.

אמר לו: רבי עקיבא רבך לא אמר כך, אלא: מה כלי זהב וכלי זכוכית, אף על פי שנשכרו יש להם תקנה - אף תלמיד חכם, אף על פי שסרח יש לו תקנה.

אמר לו: אף אתה חוזר בכך!

אמר לו: כבר שמעתי מאחורי הפרגוד: שובו בנים שובבים - חוץ מאחר.

(בבלי חגיגה טו ע"א)

ר' צדוק אינו מערער על אמיתות עדותו האישית של אלישע בן אבויה, אולם טוען כי לא הבין אותה נכון:

דאפילו "אחר" שנגזר עליו חוץ וגו', מכל מקום שמע הבת קול. ולא לחנם שמעו, והיינו שגם הוא התעורר, אלא שלבו התעהו לחשוב כי חטא כל כך עד שאין תשובה מועלת לו עוד... וכידוע דגם הוא אילו נתחזק עם כל זה ושב היה מועיל לו, דאין לך דבר העומד בפני התשובה... דהיה לו להתבונן אילו לא חפץ בו ה' למה השמיעהו באמת... ולמה זה יגלה לו שנדחה אם לא כדי שיתעורר על ידי זה לשוב עוד בחזקה יותר... וכן הוא אצל "אחר" לענין זה הודיעוהו כדי לעוררו שירחם על עצמו איך בן חביב כמוהו שזכה כבר ליכנס בפרדס ולחש בגנזיא דמלכא נטרד בפתע פתאום, ולהרים קול בכי ותחנונים לפני אביו שבשמים... והיא המחותרת ברקיע שעשה הקב"ה למנשה לקבלו בתשובה... כי הוא היה גם כן דוגמת "אחר".

(תקנת השבין, סימן י"ב פסקה ה')

אלישע בן אבויה פירש את בת הקול בצורה שכלית, כדרכו, ולא הבין שמטרתה היתה לעורר את לבו, לזעזע את נימי נפשו. ההתבוננות החיצונית שהורגל בה (אולי מאז סעודת הברית שלו), הרואה בתורה מערכת חוקים פורמלית, השפיעה גם על לבו, שפירש את דברי הבת קול כחוק חיצוני ומוחלט. פעם נוספת הוא שוגה באותה טעות- הוא מפרש את דברי הבת קול כ"הודעת מערכת" קרה ומרוחקת ולא כזעקה היוצאת מלב אל לב, ומזמינה מענה מצדו. אם רק היה מאמין שיש אפשרות שהתורה תדבר אל לבו של אדם, היה יכול לחזור בתשובה דרך אותה מחותרת הנמצאת ברקיע.

כהמשך לדבריו הנפלאים של ר' צדוק ניתן להסביר את סופו של "אחר" כפי שהוא מופיע בירושלמי:

לאחר ימים חלה אלישע, אתון ואמרון לרבי מאיר הא רבך באיש, אזל בעי מבקרתי ואשכחיה באיש. א"ל לית את חזר בך? א"ל ואין חזרין מתקבלין! א"ל ולא כן כתיב "תשב אנוש עד דכא"- עד דיכדוכה של נפש מקבלין? באותה שעה בכה אלישע ונפטר ומת, והיה רבי מאיר שמח בלבו ואומר דומה שמתוך תשובה נפטר רבי.

(ירושלמי חגיגה ב, א')

כידוע, המושג תשובה כלל לא אפשרי בעולמה של החכמה- "שאלו לחכמה חוטא מהו עונשו אמרה להם חטאים תרדף רעה", ובוודאי אלישע בן אבויה ששמע במפורש מאחורי הפרגוד "שובו בנים שובכים - חוץ מאחר", אינו מעלה על דעתו שקיימת אפשרות לחזור בתשובה. במפגש האחרון ביניהם מבהיר ר'

מאיר לאלישע בן אבויה את טעותו- "עד דכדוכה של נפש מקבלין", לתורה ולקשר עם א-להים יש מקום נרחב בנפשו הדואבת של האדם ולא רק בשכלו המתבונן. טעותו של אלישע מתגלה לעיניו, ואת ה"הוכחה" לתשובתו של אחר, מוצא ר' מאיר בכ"י- אולי הפעולה מובהקת ביותר של נפש האדם, ושל הרגשת החיסרון הגדול שהתורה נועדה לספק לו מענה. ברגעים האחרונים של חייו, לפחות לפי גירסת הירושלמי, עובר "אחר" את השינוי הנדרש, ואולי כאלעזר בן דורדיא בשעתו, קנה אף הוא את עולמו בשעה אחת של בכי.

סיכום

דמותו של אלישע בן אבויה מופיעה רבות בכתבי ר' צדוק. לדבריו, עיקר הטעות של אחר היתה בהפרדה שבין התורה והלב, בלימוד התורה כחכמה ולא כבינה. תורתו של אחר נשארה בפרדס, ולא יצאה אל העולם הזה – אל יצר הרע ואל החיסרון המונח בתשתית נפש האדם. הוא גילה מטמוני מלך, אך המשיך לפזם שירי יונים.

נראה שנקודה זו משמעותית בהגותו של ר' צדוק, שחצה בעצמו את קו הגבול מעולם הליטאיות השכלי או עולם החסידות הרגשי, אולם לא עזב אפילו לרגע את כוחות השכל האדירים שלו. ר' צדוק לא רואה את "אחר" כטעות יסודית, אלא כמי שלא נזהר ולא פעל נכון.

אולי אפשר לומר שר' צדוק מזהה ב"אחר" את הסכנה הגדולה של השילוב העצום המצוי בתורתו שלו עצמו, בין השכל החיצוני והמנוכר לבין הרגש המתעורר והנלהב, ועל כן מורה לתלמידיו ולשומעי לקחו להתפלל ולבקש רחמים, כדי שלא יקצצו בנטיעות גם הם.